

**УЛУТТУК-СПЕЦИФИКАЛЫК ЭЛЕМЕНТТЕРДИН НЕМЕЦ
ЫЛАКАПТАРЫНЫН СЕМАНТИКАЛЫК
ДЕҢГЭЭЛДЕРИ БОЮНЧА БӨЛҮШТҮРҮЛҮШҮ**

Бул макалада азыркы немец жана кыргыз тилдериндеги аналог үчүн тандалып алынган ылакаптардын басымдуу көпчүлүгү айрым компоненттердин тике маанисинин деңгээлинде жана жалпы сөздүк комплекстин тике маанисинин деңгээлинде улуттук спецификалуу элементтерге ээ экендиги, ошондой эле алардын улуттук маданий спецификасынын өлчөмү ар түрдүү экендиги тууралуу баяндалат.

Ылакаптар өз семантикасынын элестүүлүгү жана экспрессивдик-баалоочулук мүнөзү менен айырмаланышат. Алардын деривациялык базасы метафоралык жана метонимиялык кайра түшүнүүгө (жаңы маани алууга) дуушар болушат. Ошол эле учурда компоненттери эч кандай маанилик өзгөрүүгө дуушар болбогон ылакаптар да болот. Айрым окумуштуулар ылакаптардын макалдардан айырмасы катары макалдардын тике да, кыйыр да маанилик планга ээ болот, ал эми ылакаптар тике гана мааниге ээ болот деп эсептешет.

Ошондуктан элестүү, толук эмес элестүү жана элестүү эмес ылакаптарды ажыратуу негиздүү деп эсептейбиз.

Улуттук-спецификалык элементтер азыркы немец тилиндеги ылакаптардын структурасынын жогоруда аталган үч деңгээлинин ар биринде катышуусу мүмкүн. Элестүү ылакаптардын басымдуу көпчүлүгү жалпы сөздүк комплекстин тике маанисинин деңгээлинде бир учурда улуттук-спецификалык элементтерге ээ. Мисалы, *Das ist zum Oder zu schütten* ылакабы кайсы бир нерсенин мол запасын көрсөтүү үчүн колдонулат, ылакаптын сөзмө-сөз котормосу – муну менен Одерди толук жаап салууга болот. Улуттук-спецификалык элементке *Oder* (Одер дарыясы) компонентинин тике мааниси, ошондой эле жалпы сөздүк комплекстин тике мааниси ээ, анда улуттук-спецификалуу кырдаал чагылдырылган: 19-кылымдын ортосунда курулуштар үчүн аянтты кенейтүү үчүн Силезияда чынында эле Одер дарыясынын эски куймаларына топурак себилчү.

Көп элестүү ылакаптарда алардын структурасынын жана семантикасынын улуттук-маданий маркерленгендиги алардын белгилүү бир салттар жана үрп-адаттар менен байланышынын натыйжасы болуп эсептелет. Мисалы, *Die Frau hat den Hut auf* сөз айкашы тике маанисинде конкреттүү, жекече кырдаалды туюндурат, ал эми кыйыр маанисинде үйдө аял башкарат, бийликтин тизгини аялдын колунда дегенди билдирет. Ылакаптын бул семантикасы Германиядагы бир үйлөнүү салтынан улам калыптанган: колуктунун башына күйөө баланын баш кийимин кийгизип, колуктунун мындан ары күйөөсүнүн бийлигине өткөнүн символдоштурушкан, же үйлөнүү тоюнун жүрүшүндө колукту күйөөсүнүн колуна өз баш кийимин берип, үй-бүлөдө күйөөнүн жогору турганын билгизген.

Бир нече мисалдын негизинде немец ылакаптарынын деривациялык базасынын тике маанисинин деңгээлинде улуттук-спецификалык элементтердин катышканын көрүүгө болот. Мисалы, *Zähle bis drei und bete* ылакабы кудай мыйзамдарынын сабагын («Religionsstunde») билдирет.

Үч семантикалык деңгээлдин бардыгындагы улуттук-спецификалык элементтер элестүү эки ылакапка мүнөздүү: *Es ist zum Katholisch werden* (сүйлөшүү стили) «Акылга сыйбас!». Туюнтулган объект боюнча салыштырмалуу улуттук спецификага *Katholisch werden* компонентинин тике мааниси, ошондой эле жалпы сөздүк комплекстин тике мааниси – *католик болсоң да болчудай* – ээ болот, мында Германиядагы христианчылыктын ар кыл багыттарынын болгондугу туюнтулган.

Туюнтулган субъект боюнча салыштырмалуу улуттук специфика фразеологиялык маанинин коннотативдик аспектинде камтылган: бул ылакап протестанттык чөйрөдө, баарыдан мурда, Саксонияда жана Тюрингияда колдонулчу. Өз семантикалык

структурасынын үч деңгээлинин бардыгындагы улуттук-спецификалык элементтердин катышкандыгы менен *da geht's nicht katolisch zu* (Мында бардыгы жайында эмес, мында бир нерсе бар) ылакабы да мүнөздөлөт. Сөзмө-сөз мааниси: мында бир нерсе католикче эмес болуп жатат. Бул ылакаптагы туюнтулган объект боюнча улуттук специфика мурунку ылакаптагыга окшош, бул ылакап туюнтулган объектиси боюнча Бавариядагы жана Австриядагы католицизмдин жактоочуларын мүнөздөйт.

Ошентип, азыркы немец тилиндеги анализ үчүн тандалып алынган элестүү ылакаптар ички формасында, б.а., айрым компоненттеринин же жалпы комплекстин тике маанисинин деңгээлинде улуттук-спецификалык элементтерге ээ.

Толук эмес элестүү жана элестүү эмес ылакаптар улуттук-спецификалык элементтүү немец ылакаптарынын кичине бөлүгүн түзүшөт. Улуттук-спецификалык элементтер айрым компоненттердин тике маанисинин деңгээлинде катышуусу мүмкүн. Мисалы, *Sie sieht aus wie ein Borsdorfer Apfel* – Анын жүзүнүн түсү жакшы ылакабында улуттук-спецификалык элементтер *Borsdorfer* компонентинин маанисинен байкалат, ал Лейпцигдин жанындагы өз алмалары менен атактуу болгон жерди атап турат.

Айрым компоненттердин тике маанисинин деңгээлинде да, жалпы сөздүк комплекстин жыйынды (тике) маанисинин деңгээлинде да бир учурда улуттук-спецификалык элементтер болушу мүмкүн.

Мисалы, *Lass dir's bei den Berchtesgadenern drachseln* – Эгер сага бир нерсе жакпаса, аны Бергтесгадендиктерге жасалгалоого бер – *Berchtesgadenern* компонентинин тике мааниси (Бергтесгаден шаарынын жашоочулары) да, ошондой эле жалпы комплекстин жыйынды (тике) мааниси да (Бергтесгаденде жыгач жасалгалоо боюнча элдик чыгармачылыктын гүлдөгөн мезгили) улуттук-спецификалуу.

Немец ылакаптарында биз улуттук-маданий спецификанын өлчөмүнүн төмөнкүдөй градацияларын аныктадык:

- айрым компоненттердин тике маанисинин деңгээлинде (ошондой эле жалпы сөздүк комплекстин тике маанисинин деңгээлинде) толук улуттук спецификага азыркы немец тилинин көптөгөн элестүү ылакаптары ээ болушат. *Die Oder ist nicht weit* ылакабы суу кошулган сыра бергенде айтылат, сөзмө-сөз мааниси: Одер (алыс эмес) жакын. *Auf sein Gesicht geb ich keinen Pfennig* – Ал кредитти ишенип бергенге шек туудурат – ылакабында *Pfennig* компонентинин тике мааниси (пфенниг – немец монетасы) улуттук-спецификага ээ.

- Жалпы сөздүк комплекстин тике маанисинин деңгээлиндеги толук улуттук-маданий специфика менен бир катар немец ылакаптары мүнөздөлөт. Мисалы, *Das kommt mir spanisch vor* – Бул мага таң калыштуу сезилет, сөзмө-сөз: бул мага испандыктай сезилет – сөздүк комплекстин тике маанисинин деңгээлинде Германиянын тарыхынан алынган окуя чагылдырылат: ата-теги боюнча испан болгон Карл Vнин башкаруусу (1519-1566) Германияга испандык салттардын, моданын ж.б. киргизилиши менен коштолгон, алардын көбү немецтерге бир кыйла таң калыштуу, түшүнүксүз көрүнгөн. *Er ist so still wie die Glocken am Karfreitag* ылакабында түнт, сүйлөбөс киши жөнүндө айтылат, сөзмө-сөз: ал кумардуу жумандагы коңгуроолордой унчукпайт. Комплекстин тике маанисинде кумардуу жумадан пасхага чейинки мезгилде коңгуроо какпаган католиктердин салты туюнтулган.

- Айрым компоненттеринин жана жалпы комплекстин тике маанисинин деңгээлинде улуттук-маданий спецификалуулуктун толук өлчөмүнө ээ болгон немец ылакаптары өтө көп. Мисалы, *geh zum Blochsberg* – Шайтанга кет! деген ылакапта *Blochsberg* компонентинин тике маанисинде (Блоксберг – Германиядагы көптөгөн тоолордун аталышы), ошондой эле жалпы сөздүк комплекстин тике маанисинде (Блоксберг тоолорундагы жезкемпирлердин түнкү чогулуштары жөнүндө уламыштар) улуттук-спецификалык элементтер байкалат. *Mein Name ist Hase* (сүйл., азил): мен эчтеке билбейм, менин ишим жок (бул сөздөрдү 1854-1855-жылдарда университеттердин биринде студенттик күбөлүктү мыйзамсыз колдонуу жөнүндө иш боюнча суракка алынган Виктор

Хазе деген адам айткан деп эсептелет).

- Толук улуттук-маданий специфика толук эмес элестүү ылакаптарга да мүнөздүү болот. Мисалы: *Ich will Hans (Meier ets) heißen, wenn das nicht wahr ist* – Эгер мындай болбосо, анда мен мен болбой калайын. *Hans, Meier* деген компоненттер типтүү немец аттарын чагылдырышат.

- Жалпы сөздүк комплекстин тике маанисинин деңгээлиндеги толук эмес специфика айрым бир элестүү ылакаптарга мүнөздүү. Мисалы, *Ist der Bock gesattelt?* деген ылакаптын тике маанисинде айтуучу менен басууга даярдык жөнүндө тамашалуу суроонун аркасында текени минген жезкемпир жөнүндө эски түшүнүк туюнтулган. Бул эски түшүнүк сокусун минип, сокбилегин камчыланган жезкемпир жөнүндө орустун салттуу түшүнүгүнөн айырмаланат. *Wo wird er seine Federn hinblasen?* Ал кай жакка барат, кандай жолду тандайт? Сөзмө-сөз: Ал канаттарын кайда үйлөйт? – ылакаптын тике маанисинде саякаттын багыты канатты үйлөгөндөгү багыт менен аныкталат деген элдик түшүнүк чагылдырылган. Бул түшүнүк бир тууган Гриммдердин «Үч канат» (*die drei Federn*) деген жомогунда сүрөттөлгөн, жомоктун эң башында падыша үч канатты үйлөйт да, балдарын ошол канаттар учкан жактарды көздөй жөнөтөт .

Орус жана кыргыз жомокторунда жаанын жебеси аркылуу жол тандалат. Бул айырмачылык немец ылакабынын толук эмес спецификасын аныктайт.

- Айрым компоненттердин жана жалпы сөздүк комплекстин тике маанисинин деңгээлинде толук салыштырмалуу улуттук-маданий спецификага, ошондой эле жыйынды фразеологиялык маанисинин деңгээлиндеги фондук спецификага төмөнкү элестүү эки ылакапт ээ: *Es ist zum K atholisch werden!* жана *da geht`s nicht katholisch zu*.

- Жыйынды фразеологиялык маанисинин деңгээлиндеги толук эмес улуттук-маданий спецификалуулук немец элинин элестүү эки ылакабына мүнөздүү: *Es hängt (wächst) j-m zum Hals heraus* – а) ал (бир нерсеге) кокосуна чейин тойду, б) *Er trägt einen Halsorden* – ал моюнга илинүүчү орден тагынып жүрөт *Wo alle Staßenenden* – класстык журналдагы жазуу. Биринчи ылакапта толук эмес спецификага акыркы лексика-семантикалык вариант ээ болот. Экинчи ылакаптагы толук эмес специфика Германиянын мектептериндеги класстык журналга өтүлгөн сабактар жана келбеген окуучулар гана жазылбастан, окуучуларга айтылган жемелер да жазылгандыгы менен шартталат.

- Сөздүк комплекстин тике маанисинин деңгээлиндеги фондук улуттук специфика *Ab dafür!* (сүйл. одоно стиль – Бүттү, макул!) деген элестүү ылакапка мүнөздүү. Бул ылакап «Баккара» деген карта оюнуна алынган. Ар түрдүү, анча маанилүү эмес белгилери боюнча, мисалы, карталардын формасы жана түсү боюнча, бул оюн бизде кеңири таралган карта оюндарынан айырмаланып турат.

Ich will dir auch einmal eine Scheibe einsetzen – Сен мени түшүнбөй калдың окшойт. Сөзмө-сөз: Мен сенин терезеңе айнек салып бергим келет – ылакаптын тике маанисинде жаңы үй салганда үйдүн ээсине өзгөчө урмат көрсөтүүнүн белгиси катары терезеге герб жана куруунун датасы жазылган, кооз сүрөттөр тартылган айнек салып берүү салты чагылдырылган. Тигил же бул курулуштардын салынган датасын жазып коюу башка өлкөлөрдө да кабыл алынган, терезенин айнегине гербдин тартылбаганы маанилүү эмес, фондук белгиге кирет.

- Жыйынды фразеологиялык маанисинин деңгээлиндеги фондук улуттук-маданий специфика менен *Wenn die Stunde schlägt* – мектеп табелдерин таратуунун алдындагы көз ирмемдер.

- Жалпы сөздүк комплекстин тике маанисинин деңгээлиндеги улуттук-маданий спецификанын толук өлчөмүнө, ошондой эле комплекстин тике маанисинин деңгээлиндеги толук эмес улуттук спецификага *Auf dem Messer kann man nach Breslau (Rom, Paris, Köln) reiten* – Бул бычак мокок экен! ылакабы ээ болот. Компоненттин (Германиядагы Кёльн шаары) тике мааниси толук улуттук спецификага ээ болуп, ал жалпы сөздүк комплекстин тике маанисинин деңгээлине өтөт. Ылакаптын тике мааниси – бул бычакты минип алып Бреславлга (Римге, Парижге, Кёльнга) чаап барууга болот –

бычак минген жезкемпир жөнүндө элдик түшүнүктү чагылдырат.

- *Eine zwei zittert im Zeugnis* толук эмес элестүү ылакабынын семантикалык структурасынын эки деңгээли тең толук эмес улуттук-маданий спецификага ээ экендиги менен мүнөздөлөт. Мында окуучунун табелинде бир «эки» болсо, аны менен башка сабактардан алган жаман бааларды жымсалдоого болот деген маани туюнтулат. Жогоруда белгиленгендей, Германиянын мектебинде алты баллдык баалоо системасы киргизилген, анда эң жогорку баа «1», ал эми төмөнкү баа «6» болуп эсептелет. Мектеп бааларынын системасындагы мындай чоң эмес айырмачылыктар кээ бир учурда коммуникациянын адекваттуулугуна тоскоолдук кылышы мүмкүн.

- Айрым компоненттердин жана жалпы комплекстин тике маанисинин деңгээлиндеги улуттук-маданий спецификанын фондук өлчөмү *Sitz nicht so krumm wie ein Fiedelbogen!* – Үч бүктөлүп отурба! элестүү ылакабына тиешелүү. Сөзмө-сөз мааниси: Скрипканын таягындай бүктөлүп отурба!

Жыйынды фразеологиялык маанисинин деңгээлиндеги толук улуттук-маданий специфика *Zähle bis drei und bete* – а) математика сабагы, б) кудай мыйзамдарынын сабагы. Улуттук спецификага экинчи лексика-семантикалык вариант ээ болот, анткени азыркы учурда Германиянын мектептеринде ушундай окуу предмети өтүлөт.

- Айрым компоненттердин тике маанисинин деңгээлиндеги (ошондой эле жалпы сөздүк комплекстин тике маанисинин деңгээлиндеги) фондук улуттук-маданий специфика, ошондой эле комплекстин тике маанисинин деңгээлиндеги толук специфика *Dir werd ich`s (die Meinung) geigen* – Мен сага кооздолбогон, ачуу чындыкты айтам. Ылакаптын тике мааниси – скрипкада ойноо. Жалпы сөздүк комплекстин тике маанисинин деңгээлиндеги толук специфика эзелки, чындыкты сүйгөн скрипка (*die Wahrheitsgeige*) жөнүндө түшүнүккө негизделген.

Ошентип, жогоруда айтылгандардан азыркы немец тилиндеги элестүү ылакаптар үчүн жалпы сөздүк комплекстин тике маанисинин деңгээлиндеги толук улуттук-маданий спецификалуулук типтүү экенин, ошондой эле айрым компоненттердин тике маанисинин деңгээлинде жана жалпы сөздүк комплекстин тике маанисинин деңгээлинде бир учурда толук улуттук спецификанын болушу мүнөздүү экенин көрсөтүп турат. Жалпы сөздүк комплекстин тике маанисинин деңгээлинде толук эмес улуттук-маданий спецификалуулуктун болушу мүнөздүү эмес. Улуттук-маданий спецификалуулуктун өлчөмүнүн башка градациялары сейрек кездешет же бир-эки мисалда гана кездешет.

Толук эмес элестүү ылакаптар айрым компоненттердин тике маанисинин деңгээлиндеги жана жалпы сөздүк комплекстин жыйынды (тике) маанисинин деңгээлиндеги улуттук-маданий спецификалуулук менен мүнөздөлүшөт.

Элестүү эмес ылакаптарга улуттук-спецификалык элементтердин болушу мүнөздүү эмес.

Адабияттар:

1. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. Жалпы маселелер. - Бишкек-Ош, 2000.
2. Бирюкова В.Г., Ветвицкий В.Г. Толковый словарь русского народа. – Ленинград, 1982.
3. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. О предмете, объеме и функции лингвострановедения. Лингвострановедческий аспект в преподавании русского языка как иностранного. – Воронеж, 1984.
4. Джапаров А. Синтаксический строй кыргызского языка. – Бишкек: Мектеп, 1992.
5. Давлетов С., Кудайбергенов. Азыркы кыргыз тили. Морфология. –Фрунзе: Мектеп, 1980.
6. Жакыпов Ы. Кыргыз тилинин синтаксиси. – Фрунзе, 1975.
7. Чыланбекова Н., Муртазаева Р.О. Деловые контакты. – Бишкек, 2007.
8. Agricola Chr., Agricola H. Wörter und Gegenwörter. Antonymie der deutschen Sprache. Leipzig, 1982.
9. Fleischer W. Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache. – Leipzig: VEB.

Bibliographisches Institut, 1982.

10. Tschingis Aitmatov. Der erste Lehrer. Verlag Antje Kunstmann GmbH, der deutschen Ausgabe. – München, 1990.